

Problem literarnega prevoda zajema vprašanje literarnosti izvirnika in prevajalske metode. Pri Trubarju, programskem zagovorniku zvestega prevoda, gre torej najprej za vprašanje literarnosti bibličnih besedil. Ta po današnjih merilih še vedno sodijo vsaj v širše pojmovano področje literature, ker so oblikovana po načelih literarne retorike. To retoriko je Trubar poznal in upošteval, čeprav tega ni razglašal. Opozarjal pa je na metodo, s katero je hotel doseči kar največjo razumljivost svojega prevoda. S težnjo k razumljivosti ga je načelno postavil v jezikovno območje pripovedne literature. Z eksplicitno odločitvijo za preprosto, neizumetničeno ljudsko leksiko je implicitno opredelil stilno raven svojega prevoda, po Aristotelovih in Erazmovih retoričnih določilih primerno poučnemu pisanju. Novejše razprave (Pogačnik, Pogorelec, Rajhman, Premk) odkrivajo čedalje več elementov retorično-literarne oblikovanosti Trubarjevega prevoda.

316310

Trubar je svoje nagibe za prevajanje in namen svojih prevodov določno opredelil: s prevodom biblijskih in za razumevanje biblije potrebnih besedil je hotel ustreči religioznim in izobrazbenim potrebam slovenskega ljudstva, predvsem njegovega najštevilnejšega, preprostega in neukega sloja.¹ V svojih opredelitvah je torej posebno skrbno upošteval naslovnika ali sprejemnika prevoda, saj je prav njemu na ljubo označeval kot svoji vodilni prevajalski načeli zvestobo in razumljivost, svoje prevode pa kot "zveste in razumljive".²

Načelo zvestobe in razumljivosti izraža spoznanje o bistvenih lastnostih prevoda s preprostima, splošno rabljenima, dostopnima, a hkrati tudi dovolj preciznima izrazoma in je dejansko dobro pretehtana teoretična opredelitev prevoda kot specifičnega, dvojno vezanega besedila: "zvestoba" – namreč zvestoba izvirniku, tj. predlogi za prevod – opozarja, da je prevedeno besedilo v celoti vezano na neko že obstoječe drugojezično besedilo z vsemi njegovimi značilnostmi vred, "razumljivost" ga povezuje z bralcem, ki mu je namenjeno in zaradi katerega je praviloma nastalo.

Trubarjeva opredelitev je široka, veljavna praktično za vsak prevod, toda splošno veljavno je predvsem njeno prvo določilo, "zvestoba", ki označuje obvezno razmerje prevedenega besedila do drugojezične predloge, v tej zvezi najpogosteje imenovane "izvirnik". "Zvestoba" namreč implicira tudi predpostavko, da je prevod enake vrste besedilo kot izvirnik, in s tem vsaj do neke mere še predpostavko, da je namenjen enakemu krogu bralcev kot izvirnik. Drugače rečeno, prevod, zlasti pa natančni, zvesti prevod je vsaj načelno dostopen in razumljiv prav do take mere in prav taki kategoriji sprejemnikov kakor izvirnik. Če je izvirnik namenjen in dostopen ali razumljiv širokemu krogu bralcev, kar na splošno velja predvsem za leposlovje, tj. za marativni, pripovedno zgodbarski del literature, je tudi prevod že zaradi zvestobe izvirniku pravzaprav dolžan biti splošno razumljiv. Če pa je izvirnik namenjen ožjemu krogu ljubiteljev ali specialistov za to ali ono področje in je zaradi tega a priori razumljiv le ustrezno izobraženim bralcem, lahko načelno veljajo enake omejitve tudi za razumljivost prevoda.

"Razumljivost" je torej sama po sebi, brez upoštevanja "zvestobe" konkretnemu izvirniku in brez določne opredelitve naslovnika, raztegljiv, relativen pojem, ki si ga je mogoče različno razlagati – različno ga lahko pojmujejo že avtor, prevajalec in bralec istega dela, razlike lahko nastajajo celo med posameznikovim pojmovanjem razumljivosti in njegovo dejansko zmožnostjo razumevanja. Prevajalčevo pojmovanje razumljivosti besedila, ki ga prevaja, in s tem povezana dejanska razumljivost prevedenega besedila pa sta le do neke mere pogojena z izvirkom. Močno sta odvisna tudi od prevajalčevega jezikovnega in strokovnega znanja in od njegovih kompleksnih,

nazorsko pogojenih, konvencionalnih ali nekonvencionalnih, funkcionalnih in nefunkcionalnih pogledov na značaj in namembnost izvirnika. Načelne, bolj ali manj ohlapne okvire razumljivosti prevoda torej določa predvsem zvrstnost izvirnika, ki navadno opredeljuje tudi njegovo namembnost, in s tem krog bralcev ali sprejemnikov. Konkretno razumljivost vsakega prevedenega besedila izdelava prevajalec, ugotovijo pa seveda bralci. Prevajalec lahko s variirano, bodisi zvečano bodisi zmanjšano stopnjo razumljivosti prevoda v primeri z izvirnikom odločilno vpliva na njegovo dostopnost novim bralcem v novem okolju in dejansko modificira učinek prevoda glede na učinek izvirnika, čeprav pri tem morda sploh ne krši načela "zvestobe".

Toda Trubar se ni zanašal na dozdevno razvidnost in samoumevnost pojma "razumljivost", ki dejansko dopušča različne razlage in različno konkretizacijo, ampak ga je določneje opredelil: šlo mu je za razumljivost celotnemu slovenskemu prebivalstvu, za kar največjo dostopnost besedila vsem, tudi nešolanim, neizobraženim sodobnikom. "Razumljivost" je v zvezi z biblijskimi besedili potemtakem opredelil tako kakor Luther, ki je s svojim prevodom biblije v ljudsko, splošno rabljeno in zato splošno razumljivo nemščino hotel v svojem jezikovno-kulturnem okolju obnoviti domnevno prvotno namembnost izvirnika – doseči njegovo neomejeno dostopnost. Glede na ustaljeno rimsko-katoliško stališče in veljavno cerkveno prakso so bili taki prevodi biblije drzni, novatorski, medtem ko je bil v območju literarnega prevoda postopek olajševanja razumljivosti novemu krogu bralcev običajnejši in navadno nespotikljiv. Do Luthrove nemške biblije namreč niti izvirna biblijska besedila niti njihovi kanonizirani prevodi od Septuaginte do Vulgate niso bili več dostopni v nobenem kulturno-jezikovnem okolju. Med ljudstvi, ki so govorila "vulgarni" jezike, in v Evropi 16. stoletja drugih že davno ni bilo več, je biblija vse bolj postajala knjiga za izbranec, za maloštevilne izobražence in učenjake, in tudi kadar se je na novo prevajala, so jo vsaj na Nemškem prevajali kot težko, hermetično, ne kot vsakomur dostopno besedilo.³ Luthrovo in Trubarjevo uveljavljanje razumljivosti kot široke, splošne dostopnosti ali ljudskosti je pokazalo izvirnik v drugačni luči, predstavilo ga je v jezikovno območje posvetne pripovedne literature, spravilo ga je na skupni imenovalc z literaturo v ožjem, novejšem smislu besede in tako približalo biblijski prevod literarnemu.

Seveda ni šlo za popolno enačenje med njima, saj navsezadnje splošna razumljivost ni niti edino niti brezpogojno določilo literarnega besedila. Vendar bi bil Trubarjev prevajalski opuš ne glede na svoj religiozno-didaktični namen prav zaradi svoje programske in dejanske poljudne razumljivosti⁴ upravičeno uvrščen v našo literarno zgodovino, četudi se z njim ne bi začelnjala sklenjena knjižna produkcija v slovenskem jeziku – iz enakih razlogov, zaradi katerih Luthrov prevod biblije nesporno velja za tisto besedilo, s katerim se začenja novejša nemška književnost. A kakorkoli pomembna je v navedenem kontekstu izbira prevajalske metode ali stila v reformatorsko koncipiranem biblijskem prevodu, ostaja odločilnega pomena za literarnost prevoda vendarle literarnost izvirnika.

Literarna oblikovanost in estetski učinki biblijskih besedil so bodisi v povezavi z religioznimi in didaktičnimi bodisi neodvisno od njih sicer različni in neenakomerni, vendar danes še vedno splošno priznani in z marsikaterega vidika na novo osvetljeni. V novejših študijah o kompozicijskih in stilnih značilnostih biblične proze zbuja pozornost iskanje povezav z določili antične retorike, ki sodi k širši aktualizaciji retorike pri proučevanju literature. Tu gre predvsem za figurativnost literarnega jezika in literature ter za njune posebne pomenske in sporočilne razsežnosti, torej za področje, ki ga je odkrila in začela sistematično opazovati antična retorika, sodobna literarna

teorija pa je dovolj argumentirano in ilustrirano v zadnji konsekvenci celo postavila enačaj med retorično ali figurativno zmožnostjo jezika in literature, ali še krajše, med literaturo in figuro.⁵

V zvezi z ugotavljanjem Trubarjevega odnosa do literarnega prevoda, ali natančneje, do literarnosti biblijskega prevoda je pomembno dognanje, da je bila v starogrškem kulturno–jezikovnem krogu retorika osrednji predmet formalne izobrazbe, tesno povezan s prejšnjim študijem gramatike in nadaljnjim študijem dialektike. Isto je veljalo nato za latinsko antiko in vsaj glede retorike tudi za srednjeveške jezikovno–kulturne kroge zahodne Evrope. Za Pavla in evangeliste ni gotovo, da so študirali grško retoriko, lahko pa so dobili v roke vsaj katerega izmed lahko dosegljivih šolskih retoričnih priročnikov. Če ne drugače, so retoriko poznali posredno, saj takrat v javnosti ni bilo besedila, ki se ne bi držalo natančnih formalnih predpisov svoje zvrsti. Tako je Pavel prav gotovo poznal konvencije grške epistole, tudi v evangelijih je opazna literarna strukturiranost.⁶

Iz vsega navedenega je mogoče povzeti, da biblijski teksti ne glede na različno pojmovanje in različno konkretizacijo kategorije "razumljivosti" dejansko zahtevajo, ne samo dopuščajo retorično–literarno ustrezen prevod. Seveda biblijskih prevodov že zaradi večstranske, ne le estetsko–literarne namembnosti, kakor tudi zaradi različne ravni retorično–literarne oblikovanosti biblijskih besedil ne gre brez pridržka enačiti z literarnimi, tj. s prevodi literarnih del v ožjem pomenu besede. Iz območja širše pojmovanega literarnega prevoda pa jih spet ni mogoče izključiti, saj tudi iz območja literature ni mogoče izločiti religioznih in didaktičnih literarnih zvrsti od psalmov in himen do parabol in izrekov. Pri tem ne gre pozabiti, da je že Horacij svojo poetološko formulo "ali – ali"⁷, ki so se je tako radi oprijemali binarnim polarizacijam in pretiranemu poenostavljanju naklonjeni klasifikatorji, pa tudi zagovorniki "čiste", larpurlartistične literature, s tretjim "ali" že sam modificiral in poleg izključujočega se "aut – aut" predvidel še tretjo, vmesno varianto z "oboje" in "obenem".⁸ Prav ta varianta se prilega bibličnim besedilom, ki pripovedujejo, prepričujejo, učijo in zapovedujejo, a hkrati tudi ugačajo z urejeno, kultivirano besedo. Med humanisti in reformatorji je bilo to poetološko stališče v zvezi z biblijo splošno poznano in sprejeto, Trubarjeve poglede nanj pa je treba še ugotoviti.

O tem vidiku biblijskih besedil in svojih prevodov ni pisal. To bi lahko pomenilo, da ni o teh zadevah nič vedel, da ga niso zanimale, ali pa, da se mu o njih ni zdelo potrebno nič pripominjati, ker je šlo za samoumevne, splošno znane in splošno sprejete reči. Kaže, da so strokovnjaki za to področje brez posebnega utemeljevanja sprva predpostavljali prvo možnost, medtem ko se od konca šestdesetih let čedalje bolj nagibajo k drugi. Glede na to je vredno pretehtati Trubarjeve implicitno izražene poglede na to problematiko, kakor se kažejo v nekaterih njegovih bežnih pripombah in v ugotovljivih okoliščinah.

Leta 1557, ko je imel za sabo že sedem let dela za slovensko slovnost in je pripravil za tisk svojo sedmo knjigo – *Ta pervi Deil tiga Noviga Testamenta*, je v pismu Heinrichu Bullingerju označil svojega najpomembnejšega učitelja in vzgojitelja, škofa Petra Bonoma, za "poeta in zelo pobožnega moža".⁹ Ta oznaka daje misliti, še posebno, ker je zapisana v kontekstu zasebnega, celo zaupnega pisma. Ta namreč dopušča bolj neposredno in neprisiljeno izražanje vtisov in prepričanj kot kak oficialeen spis, v katerem je treba togo upoštevati formalne nazive in oznake. In če je Trubar z očitnim spoštovanjem označil Bonoma, ki je bil dejansko bolj ljubitelj poezije kakor pesnik, za poeta, lahko sklepamo vsaj to, da se mu je antična poezija, ki jo je Bonomo tu in tam prebiral, komentiral in celo prevajal učencem, hkrati z

Bonomovim navdušenjem zanjo globoko vtisnila v spomin. S tržaškimi učnimi leti in s poznejšim prevajalskim delom je neposredno povezan Erazem Rotterdamski. Njegove *Parafraze* je predeloval pod Bonomovim mentorstvom, *Annotaciones* pa je imel vsaj do izida prvega dela novega testameta, tj. do l. 1557, med prevajanjem biblijskih besedil stalno pred sabo.¹⁰ Prav v tem delu, ki ga je začetnik slovenske književnosti pogosto in natančno prebiral, se Erazem nemalokrat sklicuje na antične avtorje in razlaga njihovo rabo posameznih besed ali fraz. Že v uvodu npr. omenja Homerja in Horacija. Trubar je torej za te avtorje vsaj vedel, če že ni kdaj katerega tudi vzel v roke, kar spričo razširjenosti tedanjih izdaj ne bi bilo nemogoče.¹¹ Izrecnega zanimanja zanje ni kazal, vsekakor pa je do umetnosti vsaj načelno ohranil pozitiven odnos. To potrjuje znani odlomek iz pisma Adamu Bohoriču l. 1565, v katerem Trubar in Krelj prizadeto omenjata "nesrečno kulturno zaostalost" svoje ožje domovine, ki se kaže v "srmatno razšopirjenem zaničevanju in zanemarjanju" lepih / dobrih, koristnih / umetnosti in humanističnih študij / znanosti /.¹²

Za poetiko, ki je sodila med te študije ali znanosti, je Trubar tako kakor za poezijo spričo njune razširjenosti gotovo vedel, ni pa verjetno, da se je z njo podrobneje ukvarjal, saj so bile njen osrednji predmet tiste literarne zvrsti, ki so ostale zunaj njegovega delovnega in interesnega področja. Za retoriko, ki je bila takrat še zmerom vidnejša in vplivnejša od poetike, pa je ne samo vedel, ampak jo je gotovo tudi upošteval. Kot obvezen šolski predmet jo je spoznaval že v salzburškem benediktinskem samostanu, nato pri Bonomu v Trstu,¹³ kot aktualno, za vse pišoče zanimivo področje pa tako ali drugače tudi pozneje. Aristotelovo, Ciceronovo, Kvintilijanovo in druge antične retorike so namreč v različnih prevodih, priredbah in izvlečkih ponatiskovali v italijanskih, francoskih, švicarskih in nemških, pa tudi v angleških, španskih in drugih evropskih mestih, ob njih pa so se v mnogih izdajah, priredbah in povezavah pojavljale tudi retorike sodobnih avtorjev. Med njimi je Trubar poznal po drugih delih in zato verjetno vsaj deloma tudi po retorikah npr. Erazma Rotterdamskega, Filipa Melanchthona, Henrika Bullingerja, Georga Maiorja in Rudolfa Waltherja.¹⁴ Katere in v katerih izdajah, ne vemo, ker se pri tem ne moremo opreti niti na kakšno njegovo neposredno izjavo niti na njegov popis svoje knjižnice,¹⁵ ki se ni ohranil. O tem, da je za retoriko ne samo vedel, ampak da jo je tako kakor tedanji evropski šolniki in izobraženci, posebno literati, imel za nepogrešljiv del splošne izobrazbe, pa so se ohranile čisto določne izjave. Tako je npr. marca 1569 kranjskim deželnim oblastem priporočal, naj magistra Krištofa Spindlerja ob pridigarških obveznostih zaposlijo tudi v ljubljanski stanovski šoli, kjer bo vsak dan po eno uro predaval učencem dialektiko in retoriko, januarja 1581 pa je enako delovno obveznost predlagal tudi za svojega mlajšega sina, magistra Felicijana Trubarja.¹⁶ Večkrat je tudi opozarjal, da je znanje retorike in dialektike nujna podlaga za študij na univerzi,¹⁷ prav posebno zanimiva pa je njegova omemba retorike, ki je sredi leta 1557 zavrila tiskanje prvega dela Novega testameta.¹⁸ Ta bi namreč lahko bila izhodišče za ugotovitev, katera retorika je bila Morhartovi tiskarni toliko važnejša in za rastavitev na frankfurtskem sejmu vabljivejša od Trubarjevega obsežnega biblijskega prevoda, saj jo je Trubar že zaradi oprakov v tiskarni mogoče vzel v roke. Elze v svoji izdaji Trubarjevih pisem to navedbo komentira, češ da gre očitno – torej ne gotovo – za "znano" nemško retoriko, katere avtor je "Alex. Hug" in jo je Morhart kar dvakrat natisnil že l. 1529 in nato do l. 1563 še večkrat, vendar l. 1557 ne.¹⁹ Rajhman v svoji izdaji Trubarjevih pisem omembe te "nemške retorike" ne komentira, kar pa ne pomeni, da Elzejeva razlaga ostaja nesporna. Po Murphyjevem katalogu renesančnih retorik²⁰ je npr. ni bilo

mogoče preveriti, ker tega avtorja in naslova sploh ne zajema. Lausbergov priročnik o literarni retoriki²¹ navaja knjigo *Rhetorica und Formulare, deutsch*, ki je l. 1540 izšla v Tübingenu, vendar kot priimek njenega avtorja ne navaja "A. Hug," temveč "A. Hugen". Pač pa Murphy, ki o svojem katalogu sam trdi, da ni popoln – navsezadnje je prvo delo te vrste – navaja kar 36 retorik, ki so l. 1557 izšle na različnih koncih Evrope,²² toda med njimi ni nobene nemške, nobene tübinske, nobene tiskane pri Morhartu. To se ujema s Widmannovimi navedbami,²³ po katerih Morhartova tiskarna l. 1557 ni izdala nobene retorike, pač pa je takrat spet ponatisnila knjigo, ki jo Widmann imenuje Morhartov bestseller – *Facetiae* Heinricha Bebla (1472–1518), učenega latinskega pesnika in hkrati profesorja poetike in retorike na tübinski univerzi. Kaj če je Morhartova vdova dosegla od Trubarja soglasje za odlog pri tiskanju njegove knjige z izčrpno navedbo finančnih razlogov, toda z eliptično navedbo dela, za katero je šlo? Heinrich Bebel oziroma Henricius Bebelius je bil v Tübingenu najbrž še nekaj časa po smrti tako znana in ugledna osebnost, da je Trubarju mogoče že navedba njegovega imena ("tiskamo Bebla") zadostovala za nepreverjen sklep, da gre za "nekakšno retoriko". V resno delo zaverovanemu prevajalcu misli pač niso uhajale k šalam in satiri, temveč bolj k studioznim zadevam, h kakršnim je sodila tudi retorika. Knjig o retoriki pa je takrat res mrgolelo, torej je bilo tudi zanimanje zanje veliko, prodajale so se dobro, in v začetku 16. stoletja je več del s tega področja napisal tudi Bebel.²⁴

Tezo, da je Trubar retoriko v taki ali drugačni obliki oziroma varianti poznal in jo pri svojem prevajalskem delu upošteval, podpira končno tudi okoliščina, da so kljub njegovi ugotovitvi o zaničevanju "dobrih umetnosti in humanističnih študij" celo na Slovenskem že v 15., vsekakor pa v 16. stoletju imeli retoriko v vsaki boljši samostanski, grajski ali meščanski knjižnici. Kljub uničevanju in propadanju knjižnih fondov sta jih Gspan in Badalič že med inkunabulami evidentirala kakšnih deset. To so: kölnska izdaja Aristotelove, beneške izdaje Ciceronove, psevdo-Ciceronove, Priscianove, Datove, Eybove in Nigrove, freiburška izdaja Guillermove, padovska izdaja Leonicenove, baselska izdaja Reuchlinove in mainška izdaja Wimpfelingove.²⁵ – Jože Glonar je ugotovil, da je Joannes Zaula imel v svoji knjižnici Ciceronova zbrana dela iz l. 1534, Sebastijan Pogačar pa psevdo-Ciceronovo retoriko iz l. 1550.²⁶ – Primož Simoniti je dognal, da sta bili v knjižnici prvega vodje ljubljanske stanovske šole Lenarta Budine Erazmova retorika iz l. 1517 in še neka kompilacija antične iz l. 1521, v knjižnici škofa Petra Seebacha Badijeva iz l. 1504, Ciceronova iz l. 1517 in Erazmova iz l. 1521, v knjižnici škofa Baltazarja Radliča psevdo-Ciceronova iz l. 1554 in v knjižnici vladnega svetnika Gašperja Žitnika Kvintilijanova iz l. 1561.²⁷ – Maja Žvanut²⁸ je ugotovila, da je v popisu zapuščine Franca Galla s predjamskega gradu iz l. 1614 kakšnih 80 skopo opisanih knjig, med njimi najmanj štiri retorike: mogoče kakšna Erazmova med njegovimi sumarno navedenimi "deli", gotovo pa *Rectorica* nekega "Mich. Toxita." po eno izmed Melanchthonovih in Dresijevih retoričnih del in končno še *Teutsche Rectoric vnd Formular*.²⁹ Izvod domnevno iste knjige, opisane kot *Teutsche Rethoric vnd Formular buch*, poleg nje pa še *Rethorica Quintiliani* je po seznamu iz l. 1616 oz. 1636 imel Jurij Müllner, medtem ko je Georg Bittorff imel po seznamu iz l. 1616 kar tri retorike – psevdo-Ciceronovo,³⁰ Melanchthonovo³¹ in brez navedbe avtorja vpisano *Praecepta poetica de rerum verborum copia*.³² Franc Jurij Rain s Strmola je po popisu iz l. 1618 imel Erazmovo *De/ Copia verborum ac rerum*, Erhart Pelzhoffer z Zapužkega gradu je l. 1587 zapustil *Spiegel der waren rethorickh aus Marco Tullio Ciceroni*,³³ v Ponovičah so bile po popisu iz l. 1589 med 36 knjigami vsaj štiri retorike,³⁴ tudi Jurij Dalmatin je imel med

225 knjigami štiri retorike, in sicer dve Erazmovi, Kvintilijanovo in Sturmijevo,³⁵ predikant Jurij Klement je imel med 141 knjigami dve sodobni retoriki – Krausovo in Morellijevo,³⁶ Felicijan Trubar pa med 217 naslovi sicer več gramatik in slovarjev, toda samo Erazmovo retoriko *De duplici copia verborum*.³⁷

Te podatke dopolnjuje še knjižnična evidenca o retorikah iz 16. stoletja. Ljubljanska semeniška knjižnica ima katalogizirano npr. Aristotelovo v latinskem prevodu,³⁸ Ciceronovo,³⁹ psevdo-Ciceronovo,⁴⁰ in po eno izmed Erazmovih,⁴¹ Maiorjevih⁴² in Melanchthonovih.⁴³ Knjižnica frančiškanskega samostana v Ljubljani je imela in deloma še ima: komentirana Aristotelova dela v latinskem prevodu,⁴⁴ Ciceronova v italijanskem prevodu in v posebni knjigi Manucijeve latinske komentarje,⁴⁵ Eybove *Margaritae poetarum*⁴⁶ in Nizolijev *Thesaurus Ciceronianus*.⁴⁷

Vse to kaže, da je bila zavest o izoblikovanosti raznovrstnih, med njimi tudi bibličnih besedil po retoričnih principih in predpisih dovolj razširjena, da je pri Trubarju morala zbujati pozornost in ga napeljevati k spoznanju, da ima biblijski prevod tudi literarno-retorični vidik. Pri tem sklepanju pa utegne zbuditi pomisleke Trubarjevo nadrobnejše določilo splošne razumljivosti prevoda: "gmajnskimi krajnskimi preprostimi besedam", ki naj bi zagotavljale kar najširšo dostopnost prevedenega teksta, je namreč postavil v opozicijo "lepe, gladke, visoke, kunšne, nove ali neznane besede".⁴⁸ "Nove ali neznane" besede res lahko ovirajo pri razumevanju besedila marsikoga, komur so nove ali neznane, seveda predvsem v vsebinskem pogledu in ne npr. v oblikovnem, pravopisnem itd. Podobno velja za "visoke" in "kunšne", tj. redke, malo rabljene, učene besede ali strokovne izraze, ki so za večino bralcev lahko vsebinsko novi in neznani. Toda zakaj naj bi bile razglašene za oviro splošni razumljivosti tudi "lepe" in "gladke" besede, ki jih Trubar navaja celo kot prve in s tem posebej izpostavlja? Z vidika danes ustaljenega pojmovanja bi si bili to stališče malodane prisiljeni razlagati kot načelno zavračanje blagoglasja in estetske izpiljenosti, se pravi pomembnega elementa literarne oblikovanosti besedila. Toda očitna naravnost k vsebinskemu pojmovanju vseh šestih emfatično nakopičenih besednih kategorij, ki so postavljene v opozicijo preprostosti kot zagotovilu kar največje razumljivosti, še bolj pa Trubarjevo pojasnilo, ki sledi naštevanju teh besednih kategorij, opozarjata, da gre za pojmovanje lepote v kontekstu reformatorskega nadzora. Takoj po omembi "lepih, gladkih" in nadaljnjih besed namreč sledi avtorjevo pojasnilo, da iz reformatorsko orientiranih moralnih razlogov odklanja vsakršno lepoto, ki funkcioniira kot laž, zavajanje ali prikrievanje respice.⁴⁹ Da je imela kategorija lepote za Trubarja tudi čisto osebno negativno konotacijo, češ da je neizogibno povezana s hinavščino, sleparstvom in lažjo, tj. z grehom, je videti še iz nekaj let poznejšega pisma Ungnadu, v katerem ostro zavrača Konzulovo potuhnjeno ravnanje, povezano z osladnim leporečništvom.⁵⁰ Važna mu je bila predvsem ustrezno izražena vsebina, od katere naj "lepe in gladke" besede ne bi odvracale pozornosti ali motile njenega pravilnega razumevanja, saj je pogosto poudarjal, da njegovi prevodi hočejo biti in tudi so "pravilni in razumljivi," ne pa "krivi in sleparski."⁵¹ Opazna, poudarjena, tj. pretirana lepota besede je bila zanj – morda tudi pod vtisom svetopisemskega metaforičnega stereotipa "pobeljenega groba" – a priori sumljiva kot spremljevalka vsebinske spačenosti in puhlosti. Drugače rečeno, Trubar je na načelni ravni posvečal vso pozornost spoznavni in etični dimenziji bibličnih besedil, medtem ko je estetskost v smislu vsebinsko neustreznega ugajanja zavračal.⁵²

Njegove programske odločitve za "gmajnske krajnske preproste besede" si pač ni ustrezno simplificirano razlagati kot izraz preprostega duha

in nešolanega razuma, kakor namigujejo sodbe o njegovi "zdрави in praktični kmečki naturi," v kateri je bilo dozdevno "premalo učenjaka",⁵³ ali je bil zanj značilen celo "razmeroma ozki krog misli"⁵⁴. Prav tako tudi njegove nenaklonjenosti lepim in nenavadnim besedam ne moremo poenostaviti v razlago, da gre za instinktivno izbiro nevtralne, neekspresivne jezikovne ravni in s tem za neliterarno razumevanje besedila ter posledično za neliterarno orientiran prevod. Predvsem je treba opozoriti, da je opozicija med preprostimi in razumljivimi ter lepimi in drugimi naštetimi besedami v Posvetilu k *Evangeliju svetiga Matevža* bolj nakazana, pravzaprav kar retorično vzpostavljena, kakor dejansko izražena: Trubar lepih in drugih z njimi povezanih besed ne zavrača in se njihovi rabi ne odreka, temveč pravi o njih samo to, da jih pri prevajanju ni iskal. Poleg tega pa kategorizacija besed od "lepih" do "neznanih" že sama po sebi, čeprav je preprosta tako zaradi avtorjeve afinitete do preglednosti, ki jo omogoča preprostost, kakor zaradi upoštevanja perspektive neukega človeka, ki ga je z učenjaštvom lahko zavešči ali pa tudi odvrniti, govori o iskanju vodilnega načela za prevajanje glede na njegov jasno opredeljeni pomen in zaželeni učinek. Drugače povedano, Trubar je prevajal bolj pretehtano, kakor je mogoče na prvi pogled posneti iz njegovih nepretencioznih opozoril: zavedal se je, da je za bralčevo čim bolj neovirano razumevanje prevedenega besedila odločilnega pomena prevajalčeva premišljena izbira leksike, in skušal za svojo konkretno izbiro izdelati nekakšno okvirno merilo komunikacijske učinkovitosti besednega gradiva na podlagi njegove provizorične kategorizacije.

Pomen, ki ga očitno prisoja ustrezni selekciji besednega gradiva, je gotovo izraz Trubarjevega razvitega posluha za prevajalsko delo, pa tudi razgledanosti po tej problematiki, ki je teoretična literatura že takrat ni puščala ob strani. Italijanski humanist Leonardo Bruni je npr. v svojem traktatu o pravilnem prevodu že l. 1420 poudarjal pomen znanja in razgledanosti za pravilno razumevanje besedila, ki se mora izraziti v pomensko in figurativno ustreznem prevodu. Mlajši francoski humanist, Trubarjev sodobnik Estienne Dolet pa je v svojem traktatu o dobrem interlingvalnem prevodu l. 1540 kot četrto izmed petih pravil izoblikoval zahtevo, da je treba pri prevajanju skrbno izbirati leksiko: tako npr. ne gre pretirano uporabljati neologizmov iz grščine in latinščine, torej učenih in novih besed, ki so v obdobju renesanse sicer obogatile jezik, zlasti pa se je treba izogibati kalkov.⁵⁵ – Ti dve razpravi nista bili ravno splošno znani in tudi Trubar ju najverjetneje ni poznal, lahko pa je prišel do podobnih sklepov, ker je poznal gramatično – retorični kontekst, v katerem sta nastali. Aristotel in Erazem Rotterdamski označujeta za glavno odliko stila jasnost, in Trubar je prav to lastnost navedel kot cilj, h kateremu teži njegovo pisanje, ne da bi se pri tem skliceval na njuno avtoriteto. Za izobraženega bralca bi bilo to odveč, neizobraženemu ne bi nič povedalo, zato je Trubar brez ovinkov vzročno – posledično povezal svoji osnovni vodili – jasnost in razumljivost – z leksikalno preprostostjo. Odločitev za tako preprostost je glede na retorična določila odločitev za eno izmed opredeljenih stilnih ravni, primernih zvrstnosti in namembnosti besedil. Retorična stilistika je ločila preprost, srednji in vzvišen stil. Po Ciceronu in Avguštinu je bilo treba v preprostem stilu učiti, v srednjem ugajati in v vzvišenem ganiti. S poudarjanjem, da se je odločil za preprosti slog, je Trubar dejansko, čeprav le indirektno opozarjal, da je za svoj prevod izbral vsaj z retorično – stilističnega vidika primerno jezikovno raven, konvencionalno določeno za poučne literarne zvrsti. Njegovo neučenjaško, kar se da prepričljivo poudarjanje preprostosti je imelo v resnici pomen dvojnega prepričevanja: na eni strani je bilo vabilo in spodbuda preprostemu bralcu, ki je šele vstopal v malo znani svet knjige, na drugi strani pomirjevalno pojasnilo izo-

braženemu kritiku ali nezaupljivemu ocenjevalcu, da je avtor prvih slovenskih biblijskih prevodov vendarle poučen človek, ki ve, kaj dela in kaj je prav.

Načelo neizumetničene preprostosti je Trubar v svojem prevajanju vzel zares, ni ga pa izvajal popolnoma dosledno, saj je končno že v naslovih svojih knjig ohranjal neprevedene izraze kot npr. "Catechismus," "Abecedarium," "Evangelii," "Testament," "Register," "Postila". Rabe "visokih, kunštних" in podobnih besed ni pretirano omejeval, načelo preproste leksike je torej v praksi modificiral, vendar ne na račun jasnosti in razumljivosti besedila. To dvoje je ohranjal z razlagami in opisi ali s sinonimi, vse to pa spet ni bilo brez zveze z retoričnimi postopki. V variabilnem repertoarju retoričnih figur "sinonimija" ali "interpretacija" sicer ni bila stalna, vendar v 16. stoletju še vedno znana. Uveljavila jo je povsod razširjena psevdo-Ciceronova *Rhetorica ad Herennium*, prevzel pa v svoje *Institutiones rhetoricae* tudi Trubarju znani Luthrov sodelavec Melanchthon.

Danes se zdi ta postopek v prevedenem besedilu marsikomu, izrecno npr. Jožetu Rajhmanu,⁵⁶ kot razširitev v primeri z izvirnikom neprimeren, samovoljen, čeprav mu je mogoče pravzaprav očitati le to, da prevoda ne pojmuje kot dobesedni, ampak kot smiselni ekvivalent izvirnika. Vsebinske zvestobe izvirniku namreč ne krši, razumljivost bralcu skuša povečevati, hkrati pa ostaja v okvirih sodobnih konvencij za retorično-literarno oblikovanost besedila. Ni se odveč spomniti, da so sodobniki, ki so poznali celoten kontekst tedanjih okoliščin in nazorov, Trubarja cenili kot "visoko učenega moža"⁵⁷ in kot mojstra, ki je s svojim literarnim delom po Luthrovem zgledu tako povzdignil "staro vero" in svoj jezik, da so njegovo smrt objokovale Muze, starodavne zaščitnice umetnosti in znanosti.⁵⁸

V stoletjih, ki so imela Trubarja predvsem za krivoverca in okornega pisateljskega začetnika, je zavest o literarnem pomenu njegovega dela zbledela. Obujati se je začela šele v drugi polovici našega stoletja, zlasti v 60. letih, ko je tudi našo literarno zgodovino in jezikoslovje začela spet zanimati literarna oblikovanost besedil, ki so se zdela vključena v našo književnost le zaradi jezikovnih, zgodovinskih in narodnostnih razlogov, ne pa po literarnih vidikih. Hkrati se je pokazala dostopnost za priznavanje različno razvitega in različno izraženega pojmovanja literarnosti v različnih obdobjih in narodnostnih okoljih. Z upoštevanjem perspektive svojega časa ter časa obravnavanih besedil in ustvarjalcev iz starejših obdobji je Jože Pogačnik⁵⁹ že za srednji vek ugotovil, da je bila tedanja usmerjenost "biblijsko-literarna", da je človeka sicer "osredotočala v nedejavno sprejemanje svetopisemskih pesniško strukturnih vrednot", a tudi v "spoznavanje do nadržanosti izdelanih načel antične retorike."⁶⁰ Pri obravnavi reformacije je opozoril na slovenskega rojaka Brikcija Preprosta, ki je v drugi polovici 15. stoletja na artistski fakulteti dunajske univerze predaval o Ciceronu, najbrž tudi o njegovi retoriki. Dognal je, da se Trubarjevi pogledi na stil opirajo na poglede Erazma Rotterdamskega, ki je menil, da se "Ciceronova barvitost", tj. njegovo nag-njenje k "okrašeni besedi", "ne prilega verskim vprašanjem". Trubar pa ga je zanimal kot samostojen ustvarjalec, predvsem kot nadarjen pripovedovalec, čeprav se je njegova pripoved razvila rudimentarno, le do ravni priložnostnih anekdot, saj se "slovenska protestantska književnost do svojega umetniškega dejanja ni povzpela". Temu primerno je Pogačnik analiziral Trubarjevo rabo primere ali komparacije, tj. značilnega, izredno pomembnega literarno-retoričnega elementa. Toda pri obravnavi slovenske reformacije ni mogoče obiti prevoda, tega pa Pogačnik brez posebnega utemeljevanja uvrsti v širše območje literature in odpravi s splošno ugotovitvijo, da sta Trubar in Dalmatin v bibličnem prevodu "pokazala izredno jezikovno-stili-

stično iznajdljivost, ki se v najboljših primerih približuje pravi pisateljski tvornosti".⁶¹

Pogačnikovo določno formulirano in dovolj konkretno argumentirano tezo o Trubarjevi včlenjenosti v evropsko literarno-retorično tradicijo⁶² so sprejeli in z nadaljnjimi študijami dopolnjevali predvsem jezikoslovci, ki jih zanimata raba slovenskega jezika in stilistika slovenskih besedil samih po sebi, medtem ko se raziskovalci Trubarjevega prevoda kot vezanega besedila z njegovo retorično oblikovanostjo skorajda niso ukvarjali. Breda Pogorelec je odkrila retorično izdelanost Trubarjevega stavka in njegovega pisanja nasploh, tudi njegovo sinonimiko je razlagala kot retorični stilizem.⁶³ Trubarjeva in Dalmatinova besedila⁶⁴ je analizirala ob Susenbrotovem repertoriju gramatičnih in retoričnih tropov in figur,⁶⁵ Tomaž Sajovic je razčlenil retorično oblikovanost Trubarjeve pridige,⁶⁶ Tone Pretnar rimo njegove cerkvene pesmi v gramatičnem in retoričnem kontekstu⁶⁷. – Dušan Ludvik je opazoval aliteracijo predvsem kot verzotvorni princip, manj kot glasovno figuro, a je že v eni prvih slovenskih knjig naletel na "naključno aliteracijo".⁶⁸ Pač pa je Francka Premk upoštevala Trubarjev psalter kot prevedeno besedilo in analizirala njegovo retoričnost ob upoštevanju izvirnika in pomožnih prevodov.⁶⁹ Druge razprave o Trubarjevih prevodih ali prevajalskih postopkih vse pogosteje ugotavljajo prevajalčevo izobraženost in razgledanost, celo umetniško inventivnost, medtem ko literarno-retorični kontekst puščajo ob strani.⁷⁰ Rajhman v svojih sintetičnih pregledih Trubarjevega književnega, izrecno tudi prevajalskega dela, ta kontekst sicer načelno priznava in opozarja na povezavo Trubarjevih publikacij s pridigarsko tradicijo,⁷¹ ki se opira na obrazce in pravila cerkvene in posvetne retorike. Konkretno pa ta kontekst upošteva le deloma. Tako npr. ugotavlja, da je Trubarjev ponavljanje lahko tudi retoričen pripomoček, medtem ko "kopičenja sinonimov"⁷² ne povezuje s figuraliko, čeprav gre v primerih, ki jih našteva, očitno tudi za figure variiranja, stopnjevanja, poudarjanja in pretiravanja, ne samo za sinonimijo.

Seveda pa pri prevodu stilna raven in figuralika nista važni sami po sebi. Pri ugotavljanju literarnosti konkretnega besedila bi bilo vredno upoštevati Meschonnicovo razširitev Nidovega in Taberjevega obrazca,⁷³ po katerem je treba opazovati razmerja med figurativnostjo izvirnika in figurativnostjo prevoda glede na to, ali je figurativno prevedeno s figurativnim, figurativno z nefigurativnim ali nefigurativno s figurativnim. S tega vidika bo treba pretežni del Trubarjevega prevodnega opusa šele razčleniti in nato ugotoviti, koliko in kako je v njem upoštevana literarna retorika. To pa bo tudi omogočilo zanesljivejšo sodbo o tem, kako sta Trubarjevi načeli zvestobe in razumljivosti v njegovem prevodu dejansko uresničeni.

OPOMBE

Razprava je nastala na podlagi referata, prebranega na mednarodnem simpoziju "Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen – Primus Truber und seine Zeit" 5. 11. 1986 na univerzi v Tübingenu.

¹Prim. Trubarjeve predgovore k prvim slovenskim knjigam: *Catechismus*, 1550; *Abecedarium*, 1550; *Catechismus*, 1555; *Ta Evangeli svetiga Matevsha*, 1555. V: Mirko Rupel (ur.), *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana, 1966², str. 49–51, 60–61, 63–67.

²Prim. Majda Stanovnik, *Luthrov in Trubarjev pogled na prevod*. V: *Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije*. Ur. Darko Dolinar, Ljubljana, 1986, str. 117–128. – Jože Rajhman, *Trubarjev svet*. Trst, 1986. Zlasti poglavje *Prevajalec*, str. 156–186. – Janko Moder, *Ob Trubarjevih "treh rečeh"*. V: *Štiristo let prevajanja na*

Slovenskem. Ur. Kajetan Gantar, Frane Jerman, Janko Moder. Ljubljana, 1985 (Zbornik društva slovenskih književnih prevajalcev 10), str. 33–66.

³Prim. Heinz Blum, *Martin Luther, Creative Translator*. St. Louis, Missouri, 1965.

⁴Prim. Rajhmanova opozorila (*Trubarjev svet*, 1986, str. 164–165) na indikatorje sočasne odmevnosti Trubarjevih knjig, zlasti svetopisemskih prevodov: kontinuirano tiskanje in ponatiskovanje, razpečevanje brez ostankov in zalog.

⁵Prim. Paul de Man, *Allegories of Reading. Figural language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*. New Haven – London, 1979, str. 10.

⁶George A. Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*. Chapel Hill and London, 1984. – *Art and Meaning. Rhetoric in Biblical Literature*. Ur. David J.A. Clines, David M. Gunn in Alan J. Hauser. Sheffield 1982. Iz tega zbornika zlasti: Martin Kessler, *A Methodological Setting for Rhetorical Criticism*. Str. 1–19. – Charles Thomas Davis III, *The Literary Structure of Luke, 1–2*. Str. 215–229.

⁷"Aut prodesse volunt aut delectare poetae." Quintus Horatius Flaccus, *De arte poetica epistula ad Pisones*, 333. – V prevodu Antona Sovreta: "Pevci bi radi bili ali pridovni ali zabavni." Homer, [...] Horatius, *O pesništvo*. Ur. Kajetan Gantar. Ljubljana, 1963 (Kondor 59) str. 85.

⁸"Aut simul et iucunda et idonea dicere vitae." "Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci, lectorem delectando pariterque monendo." *De arte poetica*, 334, 343–344. – V Sovretovem prevodu, (prim. op. 7): "Tretji dajejo oboje, zabavo in nauke življenjske." "Ploskanja vseh je deležen, kdor beli koristno s prijetnim, rekše, da bravca zabava, obenem pa daje mu nauke."

⁹Nam Tergesti ab episcopo Petro Bonomo, poeta et viro pijissimo, sum a teneris annis educatus;" V prevodu Jožeta Rajhmana: "Zakaj v Trstu me je vzgajal od nežne mladosti škof Peter Bonomo, poet in zelo pobožen mož;" Henrik Bullingerju 13. marca 1557. V: Jože Rajhman [ur.], *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana, 1986 (Korespondence pomembnih Slovencev 7), str. 27 in 29.

¹⁰Prim. *Posvetilo k Prvemu dejlu tiga noviga testamenta*, 1557. V: Mirko Rupel [ur.], *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana, 1966², str. 74 in 77. – Prim. tudi Štefan Barbarič, *Stik Primoža Trubarja z mislijo Erazma Rotterdamskega*. Zbornik za slavistiko [Novi Sad], 3, 1972, str. 87–98.

¹¹Gspan in Badalič navajata ohranjene primerke Homerja in Horacija že med inkunabulami. Prim. Alfonz Gspan in Josip Badalič, *Inkunabule v Sloveniji*. Ljubljana 1957 (SAZU, Dela 10), str. 169. – Simoniti navaja med knjigami Baltazarja Radliča Horacijeva *Opera* v pariški izdaji iz l. 1511, iz fonda ljubljanske stanovske knjižnice pa *Opera cum commentariis*, tudi v pariški izdaji iz l. 1516. Prim. Primož Simoniti, *Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice*. V: *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani*, I. Ur. Jaro Dolar. Ljubljana, 1974, str. 17–48. Cit. na str. 38, zap. št. 18, in str. 46, op. 59.

¹²"*Humanissime* [!] uir. Non dubitamus te perspicere ac non semel deplorare tristem hanc harum regionum patriae nostrae calamitatem ac barbariem: utpote, in quibus bonarum artium humaniorumque studiorum [!] contemptus et neglectio passim iam turpiter dominatur." V prevodu Antona Sovreta: "*Velemikani* mož! Ne dvomimo, da dobro poznaš in neredko obžaluješ nesrečno kulturno zaostalost naše ožje domovine, saj je prava sramota, kako se vsepovsod šopiri zaničevanje do *lepih umetnosti* in zane-marjanje *duhovne izobrazbe*." Adamu Bohoriču, 1. avgusta 1565. V: Rajhman, *Trubarjeva pisma* (prim. našo op. 9), str. 198 in 199. – O tej izjavi prim. tudi Primož Simoniti, *K vprašanju razmerja med humanizmom in reformacijo*. V: *Protestantismus bei den Slowenen/Protestantizem pri Slovencih*. Ur. G Neweklowsky et. al. (Wiener slawistischer Almanach, Sonderband 13). Wien, 1984, str. 89–103, cit. na str. 98.

¹³Mirko Rupel, *Primus Truber*. Prev. in prir. Balduin Saria. München, 1965 (Süd-osteuropaschriften, 5), str. 20–21, 31, op. 49.

¹⁴Za omembe teh avtorjev v pismih prim. Marjan Ozvald, *Kazalo osebnih imen*. V: Rajhman, *Trubarjeva pisma* (prim. našo op. 9).

¹⁵V pismu deželnemu glavarju, oskrbniku in odbornikom kranjskim 17. junija 1569. V: Rajhman, *Trubarjeva pisma* (prim. našo op. 9), str. 227 in 229. Prim tudi str. 350, op. 3 k pismu št. 63. – O Trubarjevih knjigah in njihovi usodi prim. P. Simoniti, *Med knjigami* [...] (prim. našo op. 11), str. 25.

¹⁶Prim. pismo gospodom in deželanom kranjskim 19. marca 1569 in pismo dežel-nemu glavarju, oskrbniku in odbornikom kranjskim 3. januarja 1581. V: Rajhman, Trubarjeva pisma (prim. našo op. 9), str. 224, 225, 270, 271.

¹⁷Prim. pismo vojvodi Ludviku Württemberskemu in pismi deželnemu glavarju, oskrbnikom in odbornikom kranjskim, vsa iz l. 1570. V Rajhmanovi izdaji na str. 230 in 232, 233 in 235, 236–237.

¹⁸V pismu Henriku Bullingerju 10. julija 1557, Rajhmanova izdaja str. 30 in 31, v Rajhmanovem prevodu: "Sele pred 6 dnevi sem prišel iz Tübingena domov, tam sem bil 5 tednov v tiskarni. [...] Tiskarjeva vdova se je toliko pogajala z mano, da moram 10 ali 12 tednov s svojim delom počivati, češ da mora tiskati [neko] nemško retoriko in jo za naslednji frankfurtski sejem izdelati, česar sicer ne bi zmogla, če bi zame tiskala, pa da bi zaradi mojega tiska imela 200 goldinarjev izgube. Sele prvega oktobra se bom spet napotil v Tübingen."

¹⁹Theodor Elze [ur.], *Primus Trubers Briefe*. Tübingen 1897, str. 29, op. 3: "Offenbar die bekannte, von Alex. Hug, stadtschreiber in Calw verfaßte 'Rhetorica und formulare, teutsch' etc. Tübingen (Morhart) 1528 (2 ausgg.), 30, 32, 35, 37, 40, 48, 60, 63."

²⁰James J. Murphy, *Renaissance Rhetoric. A Short-Title Catalogue of Works on Rhetorical Theory from the Beginning of Printing to A. D. 1700* [...] New York & London, 1981.

²¹Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*. II, Registerband. München, 1960, str. 620.

²²Od tega 16 v Parizu: Georgius Cassander, *Tabulae breves in praeceptiones rhetorices*. 4. izdaja. – Marcus Aurelius Cassiodorus, *Rhetoricae compendium* [...]. 2. izdaja. – Conrad Celtus Protucius, *Utilissima conscribendi epistolas methodus*. 4. izdaja. – Marcus Tullius Cicero, *De optimo genere oratorum. Io. Antonii Viperani [...], praefatio in contrarias Eschinis et Demosthenis orationes, P. Rami praelectionibus illustrata*. 1. izdaja ene izmed variant. – M. T. Ciceronis ad Quintum Fratrem [...] a Philippo Melanchtone scholiis as notulis quibusdam illustrati. 5. izdaja. – M. T. Ciceronis ad Quintum Fratrem [...] Iacobi Lodoici Strebai, Leodegarii a Quercu, et cuiusdam incerti authoris commentariis, itemque scholiis Philippi Melanthonis [...] illustrati. 1. izdaja. – Pierre de Courcelles, *La rhetorique*. 2. izdaji. – Antoine Foclin, *La rhétorique françoise, nouvellement reveue et augmentée*. 1. izdaja. – Peter Ramus, *Audomari Talaei Rhetorica*. 13. izdaja. – Peter Ramus, *Ciceronianus*. 1. izdaja. – Peter Ramus, *Ciceronis De optimo genere oratorum praefatio illustrata*. 1. izdaja. – Petrus Ramus, *Quod sit unica doctrinae instituendae methodus*. 1. izdaja. – Bartholomew Ricci, *De imitatione libri tres*. 4. izdaja. – Joachimus Fortius Ringelbergius, *Rhetorica*. 7. izdaja. – Adrianus Turnebus, M. T. Ciceronis de oratore [...] Leodegarii a Quercu commentariis illustrati. 1. izdaja.

6 v Benetkah: Sophister (Numenius) Alexander, *De figuris, sententiarum ad elocutionum, N. de Comitibus interprete*. 2. izdaja. – Daniele Barbaro, *Predica de i sogni, composta per lo reverendo padre d. Hypneo da Schio*. 3. izdaja. [Daniele Barbaro], *Della eloquenza, dialogo di [...]* D. Barbaro. Edina izdaja. – Daniele Barbaro, *Della eloquenza, dialogo [...]* nuovamente in luce da Girolamo Ruscelli. Edina izdaja. – Marcus Tullius Cicero, *Rhetoricorum ad Herennium libri quatuor, alias, Ars Nova, sive Nova rhetorica*. [...] 1. izdaja te variante. – Natalis Comes, *Alexandri sophiste de figuris sententiarum ac elocutionum. Natale de comitibus [...]* interprete. Edina izdaja. 3 v Kölnu: Rudolf Agricola, *De inventione dialectica libri tres*. 3l. izdaja. – Cyprian Soarez S. J., *De arte rhetorica libri tres, ex Aristotele, Cicerone, et Quintiliano praecipue de prompti*. 1. izdaja. – Thomas Stapleton, *Promptuarium catholicum ad instructionem concionatorum contra haereticos nostri temporis*. 1. izdaja.

³v Lyonu: *Utraque Ciceronis Rhetorica [...]* Item eiusdem [...] *De inventione*. 9. izdaja. – Peter Ramus, *Dialecticae partitiones*. 15. izdaja. – Peter Ramus, *Audomari Talaei Rhetorica*. 12. izdaja.

2 v Baslu: *Demetrius Phalereus, De elocutione, ac Dionysii Halicarnassensi opuscula quaedam*. Edina izdaja. – Marcus Fabius Quintilianus, *Declamationes quindecim*. 19. izdaja.

2 v Strassburgu: Johann Sturm, *De litterarum ludis recte aperiendis liber*. 2. izdaja. – Johann Sturm, *De Periodis liber*. 2. izdaja.

1 v Londonu: Anonymus, *An Homelye of Basilius Howe Younge Mene Oughte to Reade Poets and Oratours*. Edina izdaja.

1 v Genevi: Henri Estienne II, *In M. T. Ciceronis quamplurimos locos castigaciones*. Edina izdaja.

1 v Dortmundu: Peter Ramus, *Audomari talaei Rhetorica*. 14. izdaja.

1 brez navedbe kraja: Aladus Amstelredamus, *Rodolphi Agricolae [. . .] de inventione dialectica libri omnes [. . .] D. Alardi amstelredami opera in lucem educti*.

²³ Hans Widmann, *Tübingen als Verlagsstadt*. Tübingen, 1971, str. 58.

²⁴ *Apologia et defensio poeticae et oratoriae maiestatis (Apologia et defensio poetices Henrici Bebelii ad iuventutem Germanam)*. 1501. — *Liber hymnorum in metra noviter redactorum*, 1501. — *Ars versificandi et carminum condendorum*, 1506. — Prim. Heinrich Bebel, *Comodia de optimo studio iuvenum — Über die beste Art des Studiums für junge Leute*. Ur. in prev. Wilfried Barner. Stuttgart, 1982 (Reclam Universal—Bibliothek Nr. 7837/2), zlasti str. 137—139.

²⁵ Alfonz Gspan-Josip Badalić: *Inkunabule v Sloveniji*. (Nav. v naši op. 11). Prim. navedbo o »književni teoriji« na str. 46 ter zap. št. 47., 183., 184., 231., 271., 326., 498., 584., 700., 742. v Katalogu inkunabul v Sloveniji: Aristoteles, *De Interpretatione*. [Coloniae], 1494. — Pseudo—Cicero, *Rhetorica ad C. Herennium*. Cum comm. Hieronymi Capiduri. *De inventione*. Cum comm. C. Marii Victorini. Venetiis, 1490. — Cicero, *De inventione sive Rhetorica vetus*. Cum comm. Marii Victorini, *Rhetorica ad Herennium*, cum commento. Venetiis, 1493. — Augustinus Datus, *Elegantionale*. Verona, 1483. — Albertus de Eyb, *Margarita poetica*. Venetiis, 1493. — Guillelmus, *Rhetorica divina*. Friburgi 1491—93. — Omnibonus Leonicensus, *De octo partibus orationis et De arte poetica*. Patavii, 1474. — Franciscus Niger, *Modus epistolandi*. Venetiis, 1494. — Jacobus Wimpfeling, *Elegantiarum medulla oratoriaque praecepta*. (Moguntiae, 1493. Z dodatkom: Henricus Bebelius, *Ars versificandi*, 1510.). — Cicero, *De Oratore*. Cum commento Omniboni Leoniceni. *Orator. Topica. Partitiones oratoriae. Brutus. De optimo genere oratorum*. [. . .] Venetiis, 1485.

²⁶ J. Glonar, *Iz stare stiške knjižnice*. Glasnik muzejskega društva za Slovenijo, XVIII, 1937, str. 121, zap. št. 123 in 124: Cicero, *Rhetorica ad Herennium*. Venetiis 1550. — Cicero, *Opera omnia*. Basileae, 1534.

²⁷ Primož Simoniti, *Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice*. (Prim. našo op. 11.) Str. 30, zap. št. 7; str. 32, zap. št. 22, 1 in 14; str. 33, zap. št. 22; str. 37, zap. št. 7; str. 43, zap. št. 51: Erasmus Rotterodamus, *De duplici copia verborum et rerum*. [. . .] Basileae 1517. — *Veterum aliquot de arte rhetorica traditiones*. Basileae 1521. — *Badii Ascensii nec non Sulpitii (Verulani) de componendis epistolis ceteraque opuscula*. Nurembergae 1504. — Cicero [. . .] *De partitione oratoria dialogus*. Lipsiae 1517. — Erasmus: *De octo orationis partium constructione libellus*. [S. l.] 1521. — *Marus Tullius Cicero, Rhetoricorum ad Herennium libri quattuor*. Venetiis 1554. — M. Fabius Quintilianus, *Oratoriarum institutionum libri XII*. Basileae 1561.

²⁸ Prof. Maja Zvanut mi je prijazno dala na pogled gradivo za svojo razpravo o evropski literaturi na Slovenskem v 16. stoletju in dovolila izpisati naslove retorik iz seznamov knjig v popisih imetja oz. zapsušinskih listinah, ki jih hrani Arhiv Slovenije, ter iz seznamov knjig iz 16. stoletja v ljubljanski semeniški in frančiškanski knjižnici.

²⁹ Brez navedbe avtorja; glede na Elzejevo opombo (prim. naši op. 19 in 21) bi to utegnil biti Hug ali Hugen.

³⁰ *M. T. Ciceronis ad Heren. Rethorica*. — Murphyjev katalog navaja veliko variantnih izdaj tega dela (n. d., str. 88—94).

³¹ *Philip. Melanthonis erotemata dialecticae et Rethoricae*. — Po Murphyjevem katalogu je izšla v Leipzigu 1573 in 1609 ter v Frankfurtu 1579 (n. d., str. 206).

³² To bi utegnil biti prikrojen naslov izredno razširjenega, po vsej Evropi ponatis-kovanega dela Erazma Rotterdamskega *De copia verborum et rerum*, ki je izhajalo tudi z variiranimi naslovi, npr. *De utraque verborum ac rerum copia in De duplici copia rerum et verborum* (prim. Murphy, n. d., str. 138—139).

³³ To priredbo lahko po Murphyjevem katalogu identificiramo kot delo Friedricha Riedererja, izšlo 1492 in 1493 v Freiburgu v Breisgau, l. 1509 v Strassburgu in 1535 v Augsburgu (Murphy, n. d., str. 258).

³⁴ *Rethorica teutsch* — mogoče spet Hugova ali Hugenova; *M. T. Ciceronis [de] oratore libri 3* in še več različnih Ciceronovih del, med njimi mogoče tudi retoričnih; *Grammatices institutiones novae magistri Bernardi Pergerii viri doctissimi*; ta je po Murphyjevem katalogu izšla v Kölnu pred l. 1500 pod naslovom *Grammatica nova [. . .] de epistolis conficiendis* (Murphy, n. d., str. 222). — P. Simoniti meni, da je prvič

izšla natisnjena najbrž že l. 1479 v Benetkah. Prim. P. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana, 1979, str. 164, in nadrobnejša o dognanju o Bernardu Pergerju iz Ščavnice ter njegovi knjigi *Grammatica nova*, str. 154–166.

³⁵ *Quintilianus Oratorium institu. lib. 12. – De Duplici copia Verborum Erasm. – Copia Verborum Erasmi. – Rhetorica Sturmii*. Po Murphyju je Johann Sturm ali Joannes Sturm (1507–1589) napisal 21 različnih retoričnih del, med njimi priredbe Aristotelovih in Ciceronovih (Murphy, n. d., str. 277–279). – O Dalmatinovi knjižnici gl. P. Simoniti, *Med knjigami* [. . .] (prim. našo op. 11), str. 25 in op. 34 na str. 45.

³⁶ *Rhetorica Martini Crusii. – Enchiridion ad verborum copiam Theodorici Morelli*. – Martin Crusius oz. Kraus (1526–1607) je po Murphyjevi evidenci izdal 4 retorična dela, vsa so šolske priredbe Melanchthonovih in Erazmovih. – Knjigo z naslovom *Enchiridion ad verborum copiam multiplici auctario locupletarum* navaja Murphy kot delo Thierryja Morela, ki je izšlo v Parizu l. 1525, 1535 in 1542 (Murphy, n. d., str. 104–105 in 209). – Prim tudi P. Simoniti, *Martin Crusius in seinen Beziehungen zu slowenischen Protestanten. V: Slovenci v evropski reformaciji šestnajstega stoletja – Die Slowenen in der europäischen Reformation des sechzehnten Jahrhunderts*. Ljubljana 1986 (ur. A. Janko), str. 213–240. – Hubert Cancik, *Primus Truber – Martin Crusius – Nikodemus Frischlin*. Prav tam, str. 29–49.

³⁷ To je skrajšan naslov dela, ki je najprej izšlo l. 1512 v Parizu in do izdaje l. 1577 v Kölnu še v več kot 50 izdajah v raznih evropskih mestih (prim. našo op. 31). – O knjižnici Felicijana Trubarja prim. P. Simoniti, *Med knjigami* [. . .] (gl. našo op. 11), str. 25 in op. 32 na str. 45.

³⁸ *Aristotelis Stagiritate Ad Theodectum Rhetoricorum libri III quos M. Ant. Majoragius vertebat* [. . .] Venetiis 1575. – Murphyjev katalog te izdaje ne evidentira, čeprav je Marcus Antonius Maioragius (1514–1555) upoštevan (n. d., str. 198). Aristotelovo delo *Rhetorica ad Theodecten* je navedeno v dveh pariških izdajah (154Ž in 1545), *Aristotelis De rhetorica* [. . .] pa v beneški iz l. 1574.

³⁹ Marcus Tullius Cicero, *Opera omnia*. Lugduni 1588. – To lyonsko izdajo Murphy navaja (n. d., str. 73).

⁴⁰ Marcus Tullius Cicero, *Rhetoricorum ad C. Herennium libri IV cum notis Gilberti Longolii, nec non Ciceronis de inventione rethorica libri II*, Col. Agrip. 1556 (Gualt. Fabricii). – Po Murphyju je izšlo delo z naslovom *Rhetoricorum ad Herennium libri IIII. Annotationes a Gylberto Longolio conscriptae* v 3 kölnskih izdajah – l. 1539, 1559 in 1563 (n. d., str. 92). Kombinacij »nove« in »stare« Ciceronove retorike pa so tiskali veliko, v več variantah (prim. Murphy, n. d., str. 88–97).

⁴¹ *Erasmii Roterd. Opus de conscribendis epistolis*. Lugduni 1543. To lyonsko izdajo ima Murphy evidentirano (n. d., str. 137).

⁴² *Majoris Georg. Sententiae veterum poetorum per locos communes digestae*. Lugduni 1573 [Joh. Tornaesius]. – Murphy navaja 4 izdaje tega dela, med njimi pa te lyonske ni (prim. n. d., str. 197–198).

⁴³ Melanchton Phil., *Erötemata dialectices*. [. . .] Wittenberg 1553 (Joh. Lufft). – Murphy navaja delo *Erotomata dialecticae et rhetoricae* v leipziški izdaji l. 1573, frankfurtski l. 1579 in leipziški 1609 (prim. n. d., str. 206).

⁴⁴ *Aristotelis Opera*. Venetiis 1562. – Murphy te beneške izdaje ne navaja (prim. n. d., str. 25–26).

⁴⁵ *Cicerone De le Orazioni*. Tom III. Vinegia 1556. – Murphy tega prevoda ne navaja (prim. n. d., str. 80–85). – Paulus Manutius: *In M. Tullii Ciceronis Orationes commentarius*. Venetiis 1578 (Aldus). – Murphy navaja Manutija kot prireditelja različnih Ciceronovih del, ki so izhajala v Benetkah, toda tega dela med njimi ni; vse navedene izdaje so zgodnejše. Lahko pa bi šlo za eno izmed knjig Ciceronovih zbranih del, tj. *Opera omnia*, ki so izšla v Benetkah v l. 1578–81, »Manucciorum commentariis illustratus« (prim. n. d., str. 73, 75–76).

⁴⁶ Albertus de Eyb, *Margaritae poetarum*. 1502. – Murphy navaja to delo kot *Margarita poetica* in evidentira samo štiri izdaje, zgodnejše od navedene: strassburško ok. 1479, rimsko 1480, brez navedbe kraja 1493 in baselsko 1495; pripominja, da so tu zajeta *Praecepta artis rhetoricae*, ki jih često pripisujejo Eneju Silviju Piccolominiju, ter povzetki retoričnih navodil Gasparina Barzizza (1359 ali 1370?–1431), Stephana Fiscusa (15. stol.) in drugih (prim. n. d., str. 114–115).

⁴⁷ Marius Nizolius Brixellensis: *Thesaurus Ciceronianus*. Venetiis 1596 [J. B. Ant. Bertani]. – Murphy navaja samo baselsko izdajo tega dela iz l. 1559 in nekaj zgodnejših izdaj dela z naslovom *Thesaurus omnia Ciceronis verba etc. complexus* [. . .] – baselsko iz l. 1563 in beneške iz l. 1570, 1576 in 1591 (n. d., str. 214). Tezavra iz l. 1596 torej nima v evidenci.

⁴⁸ "Inu mi nesmo v le-timu našimu obračanu oli tolmačevanu lepih, gladkih, visokih, kunštnih, novih oli neznanih besed iskali, temuč te gmajnske krajske preproste besede, katere vsaki dobri preprosti Slovenec lehku more zastopiti;" *Posvetilo*. V: *Ta Evangelii svetiga Matevsha*, 1555. Cit. po Ruplovem izboru *Slovenskih protestantskih piscev*, str. 65.

⁴⁹ "Zakaj ta muč svetiga evangelija inu naše izveličane ne stoji v lepih, ofertnih besedah, temuč v tim duhej, v ti risnici, v ti pravi veri inu v enim svetim kršanskim lebnu." Prav tam.

⁵⁰ "Skratka, o laških burkah gospoda Štefana [Konzula] bi znal napisati cele bukvice. Ume govoriti lepe, gladke in sladke besede ter se delati ponižnega, uslužnega in revnega pred tistimi, o katerih ve, da bo od njih kaj dobil; če pa si od koga ne obeta več koristi, mu obrne hrbet, kakor delajo vsi nehvaležni." Baronu Ivanu Ungnadu 4. novembra 1561. Prevod Jožeta Rajhmana. Prim. Rajhmanovo izdajo Trubarjevih pisem, str. 100, izvornik na str. 96–98.

⁵¹ "Ne želim pa in ne potrebujem za svojo sedanjo začeto vojsko nobene druge pomoči in podpore, kakor da mi vi Kranjci po resnici sporočite in daste veljavno in odkritosrčen dokaz in spričevalo, da ni v mojih tiskanih slovenskih knjigah nikakega krivega, sleparskega prevoda in krive vere, temveč da so dobro razumljive in koristne ubogemu slovenskemu ljudstvu [. . .]. Prosim tedaj ponižno [. . .], da mi [. . .] izvolijo izdati in poslati resnično, veljavno listino in spričevala, [. . .] češ da ni v mojih doslej tiskanih slovenskih knjigah [. . .] nič sleparsko ali krivo povedanega [. . .]." Deželnemu glavarju Jakobu Lambergu, deželnemu oskrbniku Joštu Gallenbergu in odbornikom kranjskim, 12. januarja 1560. Prevod Jožeta Rajhmana. Prim. Rajhmanovo izdajo Trubarjevih pisem, str. 54, izvornik str. 52–53.

⁵² O spoznavni, etični in estetski dimenziji ali plasti literature prim. Janko Kos, *Literatura*. Ljubljana, 1978 (Literarni leksikon, 2).

⁵³ Prim. Mirko Rupel, *Primož Trubar. Življenje in delo*. Ljubljana, 1962, str. 32. – Mirko Rupel, *Primus Truber*, (prim. našo op. 14), str. 28.

⁵⁴ Prim. Jože Rajhman, *Trubarjev svet*, str. 172.

⁵⁵ Leonardo Bruni, *De interpretatione recta*. 1420. – Estienne Dolet, *La Manière de Bien Traduire d'Une Langue en Aultre*. 1540. Prim. Rolf Kloepfer, *Die Theorie der literarischen Übersetzung*. München, 1967 (Freiburger Schriften zur romanischen Philologie, 12), str. 39.

⁵⁶ Prim. *Trubarjev svet*, str. 166–167, 180.

⁵⁷ Jakob Andreae, *Christliche Leichpredig bei der Begräbnus des Ehrwürdigen und Hochgelehrten Herren, Primus Trubern*. Tübingen 1586. Matija Trost, *Ena lepa inv pridna prediga, per pogrebi tiga vreidniga inu vissoku vuzheniga Gospud Primosha Truberia ranciga, dershana od Gospud Iacoba Andrea Doctoria, Tibinskiga Probsta, inu is Nemshkiga Isika v slovenski tolmažhena*. Tvbingae, 1588. – Prim. tudi v naši op. 36 navedeni razpravi o Crusijevih pogledih na Trubarja.

⁵⁸ Matija Trost, *Comparatio Primi Truberi cvm S. Martino Lvthero*. V: *Ena lepa inu pridna prediga* [. . .], Prim. našo op. 57 – Sovrè je "excolere" prevedel s "polepšati", kar ni čisto v reformatorskem duhu, ustreza pa sodobnemu pojmovanju pomenske sorodnosti. Prim. Mirko Rupel, *Nove najdbe naših protestantov XVI. stoletja*. Ljubljana, 1954 (SAZU, Dela, 7), str. 44–72, zlasti 55 in 57.

⁵⁹ Jože Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva I. Srednji vek, reformacija in protireformacija, manirizem in barok*. Maribor, 1968.

⁶⁰ Pogačnik, n. d., str. 35

⁶¹ Pogačnik, n. d., str. 111, 125, 139–142.

⁶² Poleg Pogačnikove *Zgodovine* (prim. našo op. 59–61) prim. še Jože Počučnik, *Stilprobleme im slowenischen Reformationsschrifttum*. V: *Abhandlungen über die slowenische Reformation*. Ur. Branko Berčič. München, 1968, str. 90–110, zlasti 102–110.

⁶³ Breda Pogorelec, *Trubarjev stavek*. V: *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Predavanja*. VIII. Ljubljana, 1972, str. 305–323.

⁶⁴ Breda Pogorelec, *Dalminovno besedilo med skladnjo in retorično figuro in Bohoričeva gramatična norma*. V: *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ur. Breda Pogorelec s sodelovanjem Jožeta Koruze. Ljubljana, 1986, (Obdobja, 6). Str. 473–497.

⁶⁵ Prim. B. Pogorelec, n.d. (naša op. 64), str. 495, op 25., in n.d. (naša op. 63), str. 320, op. 15: *Epitome Troporum ac Schematum et Grammaticorum et Rhetorum, ad Autores tum prophanos tum sacros intelligendos non minus utilis quam necessaria*. Ioanne Svsenbroto Rouenspurgi Ludimagistro collectore. Tiguri apud Christophorum Froschauerum. Brez letnice. — Murphy (n.d., str. 280–281) navaja 11 izdaj tega Susenbrotovega priročnika; Trubar bi bil dejansko najverjetneje lahko poznal katero izmed züriških (1535 [?], 1540 [?], 1541, 1570) ali ravensburško (1541 [?], manj verjetno katero izmed londonskih (1562, 1576, 1608, 1621, 1635) ali antwerpensko (1566).

⁶⁶ Tomaž Sajovic, *Retoričnost in besedilnost Trubarjeve pridige*. V: *16. stoletje [...] (prim. našo op. 64)*, str. 499–513.

⁶⁷ Tone Pretnar, *Med gramatičnim paralelizmom in zvočno figuro: o rimi v slovenski protestantski pesmi*. V: *16. stoletje [...] (prim. našo op. 64)*, str. 571–580.

⁶⁸ Dušan Ludvik, *Aliteracija in aliteracijski verz*. Ljubljana, 1982 (Literarni leksikon, 17), str. 58.

⁶⁹ Francka Premk, *Primerjava med Trubarjevim in Dalminovim prevodom Davidovega psaltra v razmerju do hebrejskega izvornika, latinske Vulgate in nemške Luthrove predloge*. V: *16. stoletje [...] (prim. našo op. 64)*, str. 529–543.

⁷⁰ Prim. Kajetan Gantar, *Konfrontacija med antiko in krščanstvom. Nekaj opazanj ob Trubarjevim in Dalminovim prevodu Pavlovega govora na Areopagu*. V: *Štiristo let prevajanja na Slovenskem*, (prim. našo op. 2), str. 83–87. — Janko Moder, *Ob Trubarjevih "treh rečeh"*. Prav tam, str. 33–66. — Martina Orožen, *Vprašanje sintaktične interference v Dalminovem prevodu Biblije 1584*. V: *Slovensci v evropski reformaciji 16. stoletja (prim. našo op. 36)*, str. 105–123, zlasti 108–111.

⁷¹ Jože Rajhman, *Trubarjev svet*, (prim. našo op. 2), str. 170–177.

⁷² Jože Rajhman, *Trubar (Truber) Primož*. V: *Slovenski biografski leksikon*. 13. zvezek. Ur. Alfonz Gspan, Jože Munda in Fran Petrer. Ljubljana, 1982, str. 206–225, cit. na str. 223.

⁷³ Henri Meschonnic, *D'une linguistique de la traduction à la poétique de la traduction*. V: Henri Meschonnic, *Pour la poétique II*. Gallimard [Paris], 1973, str. 327–366, cit. na str. 343. — Eugene A. Nida in Charles R. Taber, *The Theory and Practice of Translation*. Leiden, 1969 (Helps for Translators Prepared under the Auspices of the United Bible Societies, 8), cit. na str. 107.